

Denne afhængighed af andre forskeres idéer forklarer, at en række af de undersøgelser, forfatteren tager op, egentlig ikke føres til bunds, eller at de standser ved konstateringen af parallelfænomener til andre byer. F. eks. forekommer skildringen s. 121 ff. af Kieleromslaget, der jo er et specielt kielsk træk, mig næppe helt fyldestgørende, skønt der dog i rentebøgerne foreligger et fyldigt materiale. Det er tilsyneladende undgået forfatterens opmærksomhed, at renten var faldende i det 15. århundrede. Der er her tale om et internationalt fænomen, der også har påvirket Kielermarkedet, omend ret sent; men der er også tale om et forhold, der må have haft betydelig rækkevidde for kreditorer (især vel den holstenske adel) såvel som for debitorer.

Sammenfattende kan det altså siges, at Henning Landgrafs bog røber betydelige mangler, men at han også har givet en række værdifulde bidrag til Kiels historie, som utvivlsomt vil kunne benyttes i forskningen.

E. Ladewig Petersen

Af den fremstående tyske historiker *Gerhard Ritter*s værk »*Staatskunst und Kriegshandwerk*«, hvis 1. bd. udkom 1954 og omtaltes her i tidsskriftet 11. r. IV, s. 582 ff., er i 1960 2. bd. udsendt (R. Oldenbourg Verlag München. 393 s.). Som undertitel har dette bd. »*Die Hauptmächte Europas und das wilhelminische Reich (1890–1914)*«. Det er altså stort set kejser Wilhelm II.s regeringstid, efter at Bismarck var styrtet, som bindet omhandler.

Af bogens to dele giver den første, kortere (114 s.) en god og klar oversigt over indretningen af hærvesenet og dets forhold til de politiske myndigheder i Europas ikke-tyske stormagter: Frankrig, England og Rusland. Denne oversigt omhandler nævnte emner fra omkring det 19. århundredes begyndelse. I 1. del skildres desuden de engelsk-franske generalstabsaftaler og ententepolitiken 1905–14. Ritter definerer det mangetydige ord »militarisme« som gældende den tilstand, hvor politisk førerskab og politisk tænkning ikke længere har førstepladsen i forhold til den militære (s. 32). Ud fra denne definition konstaterer han, at hverken Frankrig, England eller Rusland var »militaristiske«, hvor stort et omfang disse landes hærrustninger end havde nået, da den første verdenskrig udbrød. Om Frankrig hedder det f. eks. s. 34, at der ikke kan tales om en selvstændig rolle for hæren som »stat i staten« således som i Tyskland. Og i England var, skriver Ritter s. 51, de politiske, civile instansers overvægt over de militære end-

nu større og mere entydig end i Frankrig. Heller ikke i den sidste zars Rusland var hærens politiske rolle sikkert betydelig (s. 98).

Hvor interessant og oplysende 1. dels oversigt end er – og navnlig vel må være for tyske læsere – er det dog 2. del: »Militärisch-politische Verhältnisse im wilhelminischen Deutschland 1890–1914«, der er bogens væsentlige indhold. Skildringen her begynder med en omtale af, hvordan borgerskabet i Wilhelm II.s Tyskland blev »militariseret«, navnlig ved reserveofficersinstitutionen. Stærkt virkede naturligvis »enhedskrigen« (1864, 1866, 1870–71) til at fremkalde beundring for preussisk militærvæsen. Ritter siger i indledningen til denne omtale (s. 117), at vil man kort karakterisere modsætningen i opfattelsen (ca. 1860–70) af militæret i Frankrig-England og i Preussen-Tyskland, kan man sige, at i førstnævnte lande ansås militæret som et slags nødvendigt onde, i Preussen-Tyskland derimod som »nationens højeste stolthed«. At denne modsætning i de følgende årtier afsvækkedes, er givet.

Der var to ting, der i kejser Wilhelms tid blev af indgribende betydning for den storpolitiske udvikling. Den ene var storadmiral Tirpitz' flådepolitik, kaprustningen med England. »For denne marinefanatiker fandtes ingen grænse for hans kampvilje og ingen hensyntagen til politisk fornuft« (s. 214). Da det sidste forsøg – i 1912 – på en flådeoverenskomst mellem England og Tyskland strandede, triumferede kejseren: »Jeg har for det tyske folk reddet dets ret til at indgyde respekt på havene og dets selvbestemmelseret i rustningsanliggender, vist englænderne, at de, hvis de antaster vor rustning, bider i granit, og derved måske øget deres had, men erhvervet deres respekt, der til given tid vil foranledige dem til en fortsættelse af forhandlinger, førte forhåbentlig i mere beskeden tone, med gunstig udgang« (s. 235). Dette er en af Wilhelms mange arrogante og politisk så forbløffende umodne udtalelser, som Ritter anfører.

Den anden ting, der fik skæbnesvanger betydning for Tyskland, var generalstabschef Schlieffens felttogsplan. Den gik, som bekendt, ud på straks ved udbruddet af en to-frontskrig at forsøge at overvælde Frankrig ved en indrykning gennem det neutrale Belgien. Denne felttogsplan har Ritter i øvrigt tidligere udførligt skildret i et selvstændigt værk: »Der Schlieffen-Plan. Kritik eines Mythos« (1956). I det her omtalte 2. bd. af »Staatskunst und Kriegshandwerk« udtaler han (s. 333) om Bethmann Hollwegs godkendelse af Schlieffenplanen: »Den kendsgerning, at den ansvarlige leder af den tyske politik har set sig nødt til (eller dog troet) uden påviseelig modstand at måtte acceptere en sådan krigsplan som »militær nødvendighed«, udgør et højdepunkt af politikens

hjælpeløse afhængighed af krigsførelsen. Følgen var, at den diplomatiske åbning af krigen fuldbyrdedes på den for Tyskland ulykkeligst tænkelige måde».

I sin tid var spørgsmålet om »skylden» for den 1. verdenskrigs udbrud, »die Kriegsschuldfrage», et aktuelt, ofte debatteret emne for tyske historikere; det gjaldt for dem om – tør man tilføje delvis »med vold og magt»? – at fralægge tyskerne denne. Om den skildring, som Ritter her i 2. bd. giver af årsagerne til krigen, skal det fremhæves, at den virker redelig og overbevisende. Ritter ejer en sjælden evne til af trådenes spegede væv at udskille de væsentlige træk og give disse i en klar og sober fremstilling. Jeg skal ikke nærmere komme ind på enkeltheder, men dog nævne det store ansvar, der lægges på den østrigske feltmarskal Conrad v. Hötendorff såvel som på Berlins betingelsesløse tilsagn til Østrig om støtte den 6. juli (s. 294). At England til det sidste arbejdede på at afværge katastrofen, får man i skildringen et levende indtryk af.

Et par gange i bogen omtales Danmarks stilling. I vinteren 1904–05 fremsatte admiralstabschef Büchsel således den plan ved krigsudbrud at sikre sig de danske gennemsejlingsfarvande, (evt.) ved besættelse af Danmark (s. 193 f.) Om disse planer kan udførligere læses i Troels Finks bog »Ustabil Balance. Dansk Udenrigs- og Forsvarspolitik 1894–1905» (1961). Til de »fromme ønsker» henregner Ritter med grund generalstabschef Helmuth v. Moltkes tanke ved krigens udbrud 1914 om en krigsalliance med de skandinaviske stater (s. 339). Når Ritter (s. 251) udtaler, at ingen af Bismarcks »enhedskrige» (1864, 1866 og 1870–71) »i ordets strenge forstand» kan kaldes »forsvarskrige», føler man ingen lyst til at modsige ham.

Ritters 2. bd. er ligesom det første bygget på omfattende kendskab til både trykte kilder og til utrykt materiale, også til noget af det, som den 2. verdenskrig har tilintetgjort. I de fyldige noter bag i bogen henvises til benyttede kilder og fremsættes adskillige oplysende bemærkninger i tilfælde, hvor forf.s opfattelse afviger fra andres.

Holger Hjeltholt

Bibliografiske hjælpemidler er en nødvendighedsartikel for moderne, historisk forskning, og paradoksalt nok hører Islams historie, skønt et fremmedartet og vanskeligt tilgængeligt område, til de bedst dækkede i denne henseende. De ældre bibliografier — *V. Chauvin: Bibliographie des ouvrages arabes* (1892) og *D. G. Pfannmüller: Handbuch der Islamlitteratur* (1923) — er nu ganske